

Filip Šimetin Šegvić

Monarhijske stvari: na tragovima srednjoeuropske materijalne kulture s kraja 19. stoljeća - slučaj posjeta Zagreba Franje Josipa I. 1895. godine

Miroslav Krleža, jedan od najintrigantnijih suvremenih hrvatskih književnika, u svoja je djela često ugradio istančan, oštar, a ponekad i pretjerano definiran, ali vrlo rijetko posve promašen osjećaj za hrvatsku prošlost, povijesnost, povijest. Nedvojbeno bi izuzetno zanimljivo bilo obraditi Krležin odnos prema historiografiji, prema hrvatskoj nacionalnoj povijesti, naročito prema 19. stoljeću i baštini tog „francjoze-finskog“ razdoblja koje je volio kritizirati. No tome ovdje nije mjesto. Tragajući za ostacima materijalne kulture 19. stoljeća, u ovom specifičnom slučaju materijalne kulture koja je povezana s pojavom masovnih manifestacija i sve popularnijim vladarskim javnim proslavama, zanimljive uvide pruža 1895. godina, godina dolaska Franje Josipa I. u Zagreb.¹ Krleža u tom smislu ukazuje na vrlo važne, iako možda ne na prvi pogled očite tragove.

On to čini u romanu *Povratak Filipa Latinovicza* (1932.), uz pomoć lika Silvija Liepacha Kostanjevečkog. Krleža ga ocrtava kao predvodnika kruga lokalne aristokracije, veleposjednika, dakle predstavnika „provincijalne glembajevštine“, pa-

tricija koji je u vrijeme bana Károlyja Khuen-Héderváryja obnašao dužnost velikog župana, ali mu je potom politička karijera propala.² Kao predstavnik nostalgično-dekadentnog kruga, Silvije Liepach svojim je mislima vezan uz prošlo vrijeme i austro-ugarski režim, prisjećajući se sjetno:

Promatrajući tako ove događaje oko sebe pomalo elegično, on je u sebi plakao nad razvalinama svojih davnih uspomena, od kojih je najveličanstvenija bila zlatorezom uokvirena pozivnica na previšnji dvorski objed, prigodom previšnjeg boravka Njegova Veličanstva Cara i Kralja u našem glavnom gradu i prijestolnici Kraljevine, godine osamstotinadevedesetpete, mjeseca oktobra. Izrezak iz „Narodnih Novina“ od četrnaestoga oktobra, gdje su bila štampana lica na previšnjem dvorskom objedu, a gdje je između tih grofova, prinčeva, dostojanstvenika i biskupa i presvijetli gospodin veliki župan Silvije plemeniti Liepach Kostanjevečki bio isto tako jedno dostojanstveno lice, taj izbljedjeli novinski izrezak čuvao je kao jednu od skupocjenih relikvija sa ostalim takvim rijetkostima u pojastučenoj kutiji od ljubičastog baršuna. Slika tog previšnjeg dvorskog objeda u velikoj dvorani banske palače, ostala je Silviju Liepachu urezana u mozak neizbrisivo i njegovo sjećanje ostalo je zapečaćeno tim fantastičnim događajem, kao vosak previšnjim pečatnjakom s troslovanim monogramom preuzvišenog carskog imena.³

Kao nerijetko, Krleža majstorski kombinira fikciju i zbiljske povijesne događaje. Ukazuje na kulturu sjećanja u hrvatskom društvu koja nije vezana samo uz dominantan narativ, uz paljenje mađarske trobojnice na trgu bana Jelačića za vrijeme tog posjeta 1895., koje su uprizorili mladi sveučilištarci. Odmičući se od perspektive buntovnika, Krleža naznačuje povezanost kulture sjećanja i materijalnih tragova prošlosti koji mogu biti i osobni i kolektivni. Te se materijalne uspomene danas mogu pronaći u različitim muzejima, kolekcijama, privatnim i javnim zbirkama. Arheometrijskom analizom tih predmeta istraživač nailazi na „teksturu prošlog društva“, stvara jasniju percepciju prostora i događaja, oni mu pružaju uvid u mentalitet(e) razdoblja. Konkretni događaj, kao što je veliki masovni spektakl uprizoren zbog dolaska vladara u Zagreb, prima jasnije obrise, jer se, okrećući pojedinačnim predmetima, „evocira atmosfera“ prostora.⁴

Te je godine car i kralj Franjo Josip I., na poziv bana, zemaljske vlade i grada Zagreba, u listopadu posjetio glavni grad Trojedne Kraljevine. Od 14. pa do 16. listopada Franjo Josip je u nadasve ritualiziranom posjetu gradu u kojem nije boravio desetljećima, trebao svjedočiti, štoviše trebao predvoditi proslavu kulture, umjetnosti i znanosti. Kralj je sam proveo polaganje završnog kamena na zgradi Hrvatskog narodnog kazališta, Glazbenog zavoda te Realnoj gimnaziji i višoj trgovačkoj školi te posjetio obnovljene i proširene dijelove Sveučilišta koje je u Zagrebu nosilo njegovo ime. U velikoj proslavi kulture i znanosti sudjelovale su odabrane društvene skupine, ciljane skupine koje su vladarske (i druge) poruke trebale što jasnije prenositi ili primiti. Te su skupine, određene službenim programom proslave, činile akademska mladež, velikaši i aristokracija, škole – dakle učenici, učitelji,

sveučilišni profesori, potom birokracija, politička elita, itd. Uz počasno otvaranje spomenutih zgrada organizirani su drugi svečani programi u kojima su pojedine ili sve spomenute grupacije sudjelovale: kazališni program, koncerti, plesovi, govori, gradske zabave, svečani objedi na Markovom trgu, u kraljevskoj rezidenciji (u koju su pretvoreni banski dvori).⁵

Krleža u tu povijesnu situaciju isprepleće prošlost, odnosno sjećanja svojeg protagonista, Silvija Liepacha. Dodatno naglašava neke dijelove - slika s objeda u *Narodnim novinama* koje spominje nije doista bilo u novinama, ali njegova fikcija ne izlazi izvan okvira mentaliteta i duha vremena. Dapače, sudbinu illustrissimusa Liepacha Krleža na određen način, između redaka, povezuje sa zbiljskom sudbinom Izidora Kršnjavog, predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu. Obojici je kao visokim birokratima političkih aspiracija dolazak vladara bio najveća počast, ali se splet okolnosti tijekom posjeta okrenuo protiv njih: uvreda banice koju je prouzročila Silvijeva supruga uništila mu je političku karijeru u usponu, baš kao što je protestno paljenje mađarske trobojnice akademske mladeži predvođene Radićem i drugima koštalo Kršnjavog, koji je nekoliko mjeseci nakon posjeta, u tišini, napustio svoj položaj.⁶

No, u istaknutom segmentu nostalgija i sjećanja illustrissimusa Liepacha povezana su s materijalnim tragom, „skupocjenom relikvijom“ koja je s drugim memorabilijama pohranjena. Krleža ističe osobni moment - zbog toga dodatno fabricira i slike u *Narodnim novinama*, kao konačni dokaz, vizualnu potvrdu da je provincijski velikodostojnik u jednom času dosegao vrh, da je prisustvovao jednom od najvećih događaja prošlog razdoblja, da je bio među tim predstavnicima društvene elite koji su bili najbliži kralju. Memorabilije dokazuju prisutnost, vraćaju sjećanja.

Vrela koja nam se otvaraju pri proučavanju vladarskog putovanja iz listopada 1895. godine, omogućavaju nadogradnju Krležine ideje, koja se, kako će se uspostaviti, može proširiti i analitički izoštriti, i pružaju na primjeru studije-slučaja dodatne i općenitije zaključke. Dakako, bitan je kontekst. Naročito je kasnije razdoblje vladavine Franje Josipa I. (od 1848. do smrti 1916.) obilježeno velikim državnim proslavama. Iako je velik broj takvih svečanosti i proslava organiziran u Beču - gdje su pojedini ili svi narodi Habsburške Monarhije na najrazličitije načine, sukladno s organizacijom događanja, simbolično i stvarno predstavljeni - bečki je dvor poticao također različita carska, odnosno kraljevska putovanja i druga događanja izvan centra. Osim toga, pred kraj 19. stoljeća je već bilo uvriježeno da se uz centralnu proslavu u Beču održavaju i manje paralelne lokalne proslave. Činilo se to primjerice za vrijeme Carskog jubileja vladarskog para (velikih proslava 1898. i 1908.), zatim povodom okruglih rođendana (naročito 1900. i 1910.) ili imendana Franje Josipa, u različitim gradovima Austro-Ugarske na različite, lokalne načine.⁷ Unatoč tome, do kraja 19. stoljeća uvriježila se određena standardna procedura, odnosno, poopćeno rečeno, set standardnih i očekivanih elemenata koji su bili usmjereni prema masovnoj publici i koji su činili okosnicu događaja.

U masovna se događanja međutim ne ubrajaju samo vladarske proslave već i druge učestalije manifestacije. Bečki je dvor sponzorirao ili poticao različite glamurozne izložbe, kao što su međunarodne gospodarske izložbe, veliki tematski, odnosno atmosferski zabavni parkovi koji su prikazivali prirodu, kulturu, umjetnost, povijest i običaje nekog dijela Monarhije (npr. Dalmacije) ili Europe

(npr. Venecije), kao i izložbe i slavlja na razini pojedinih zemalja, poput Jubilarne izložbe u Pragu 1891. ili velikog mađarskog Milenija iz 1896. godine u Budimpešti. Poticane su i carske proslave povodom prethodnih putovanja i inspekcija države, pa tako i veliki posjeti Galiciji 1851. i 1880., Češkoj 1854. i 1868. ili Dalmaciji 1875., itd. Na prijelazu stoljeća javljaju se i velike izložbe s područja umjetnosti, povijesti, tehnike, rata i vojske – usmjerene prema građanskom potrošačkom društvu, ali i širim masama.

U Habsburškoj su se Monarhiji vladarska lojalnost i dinastički mit nastojali učvrstiti upravo putem javnih spektakla koji su trebali privlačiti velike mase pučanstva gradova i sela - potičući različite elemente popularne kulture, koji su sami po sebi bili multinamjenski, okrenuti kako konzumaciji tako i političko-propagandnim porukama u korist dinastije i države.⁸ Na sličan oblik povezanosti državnog patriotizma, javnih manifestacija i popularne kulture nailazi se i kod drugih velikih imperijalnih sila, od carističke Rusije do wilhelmske Njemačke i kasnoviktorijanske Engleske. Nedavno preminuli britanski povjesničar Asa Briggs (1921.-2016.) u svojoj je knjizi *Victorian Things* (1988.) upozorio na veliku navalu svakodnevnih predmeta koji su trebali veličati državu i monarhiju, komemorirati velike društvene spektakle kao što su Svjetske izložbe i druge manifestacije između lokalnog, nacionalnog i međunarodnog, ostavljajući dubok trag o popularnoj kulturi, ali u širem smislu i mentalitetima vremena.⁹

Dakako, carski i kraljevski posjeti koji su poput predstave inscenirani, koji povjesničaru otvaraju mogućnosti „čitanja“ političkih simbola, postoje skoro otkako znamo i za stabilne sile, moćne imperijalne komplekse koji su zahvaćali više različitih geografskih, društvenih ili političkih cjelina. U 19. stoljeću međutim možemo govoriti o dvorskoj elaboriranoj propagandi, o ustrojenim javnim ceremonijalima kojima je cilj dohvatiti što više ljudi. Britanski povjesničar David Cannadine vrlo je jasno istaknuo uspone i padove popularnosti javnih proslava u Velikoj Britaniji 19. i 20. stoljeća. Te su proslave, kako zaključuje Cannadine, osim što su bile usmjerene prema što većem broju populacije, trebale i reafirmirati povezanost nosećih elemenata države: dinastije, aristokracije i klera.¹⁰ Porast popularnosti velikih manifestacija, osim što su u razdoblju nakon revolucija 1848. i Pariške komune 1871. ti spektakli označavali otvaranje ostarjelih monarhija „prema vani“, prenošeci poruke dinastičke snage i patriotizma, dogodio se i zbog toga što su te manifestacije povezivale cijeli niz lokalnih i univerzalnih popularnih kultura. Značilo je to da se popularne lokalne prakse prenose i povezuju s državnom razinom; otvarala se prilika za, prije svega, vizualnu prezentaciju i reprezentaciju pred vladarom. Važnost vizualne prezentacije postaje, što 19. stoljeće više odmiče, jasnija i izvan krugova aristokracije, posebice građanskim, privrednim elitama.¹¹

Velike manifestacije su također bile pogodan prostor povezivanja najrazličitijih proizvoda, bilo da se radilo o tehnici, krupnim ili sporednim proizvodima. U samoj srži svih međunarodnih, zemaljskih i lokalnih gospodarskih izložbi bilo je povezivanje proizvođača iz različitih krajeva na jednom mjestu, predstavljanje nečeg novog i inače teže dostižnog za šire mase.¹² Isto se događalo i sa različitim drugim stvarima, trendovima i modama koje su se upravo putem velikih manifestacija širile: od Velike Britanije se preko svjetskih izložba različiti popularni predmeti vrlo brzo mogu pronaći i u Parizu, Philadelphiji ili Chicagu.¹³ Taj aspekt velikih izložbi svjesno je potican od strane države kada je u političkom smislu za-

dovoljavalo ciljeve vladarske dinastije, stvarajući ponekad i osjećaj uniformiranosti prostora. Od Galicije do Dalmacije, carski i kraljevski su posjeti uz sebe vezali set vrlo poznatih, lako uočljivih elemenata kao što su ukrasi ili popratni materijali koji nisu bili u ceremonijalnom smislu strogo propisani, ali su tijekom vremena predstavljali „standard“ za sve dijelove Habsburške Monarhije. No i drugi mali popularni predmeti, promovirani često kao novotarije, nužna pomagala ili svečani prigodni predmeti, postupno su se etablirali kao standardni popratni materijali uz velika zbivanja.

Jednako tako su velike manifestacije bile i svojevrsni „kristalizacijski proces“ nacionalnog identiteta u širem smislu, odnosno identiteta nosećeg građanstva u užem smislu. Odličan primjer pruža velika izložba Bečkog kongresa i Metternichovog doba koja je postavljena 1896. godine. Njezin je cilj, između ostalog, bila reafirmacija Habsburške Monarhije kao europske velesile, pozivajući se na vrijeme protunapoleonskih ratova i ulogu Austrije u oblikovanju Europe 1815./1816. godine. Kako bi se privuklo šire mase, dapače, kako bi se građanstvo zabavilo, ali ujedno na duhovnoj razini osjećalo povezanim s tim čisto aristokratskim političko-diplomatskim uspjehom Austrije, jedna je od centralnih uloga dodijeljena Biedermeier stilu i kulturi kao dominantno građanskom izražaju – promovirajući na taj način materijalnu kulturu Biedermeiera kao nacionalnu austrijsku i „monarhijsku“.

Ponekad se međutim poruka supranacionalnog u Monarhiji i caru gubila na lokalnoj i nacionalnoj razini. Kada car Franjo Josip I. posjećuje Galiciju, redovito izbijaju nemiri između rutenskog i poljskog stanovništva koje se natječe u tome kako iskazati što jasnije svoju vjernost vladaru. Austrijska vlada pritom je ubrzo shvatila kako se povrh svega doista isplati poticati proizvodnju različitih memorabilija i ukrasa (tzv. *Gelegenheitsindustrie*, odnosno prigodničarska industrija), a potaknuta naročito pred kraj 19. i početkom 20. stoljeća velikim manifestacijama i proslavama.¹⁴ Uskoro su se pritom iskristalizirali i favorizirani proizvođači pojedinih predmeta: pod ministrom-predsjednikom Franzom grofom von Thun und Hohenstein jedan je dobavljač različitih medaljona iz Praga tako tijekom Jubileja 1898. imao prilike svoje proizvode uz Thunovu podršku prodavati pokrajinskim vlastima.¹⁵

Slično pronalazimo, u nešto izmijenjenom kontekstu i 1895. godine u Zagrebu. Razni manji ili veći proizvodi, izrađeni djelomično u Zagrebu, području Trojedne Kraljevine ili pak naručeni iz drugih krajeva Austro-Ugarske, trebali su, uz različite portrete vladarskog para, Franje Josipa i Elizabete, zatim insignije dinastije Habsburg, žuto-crne boje i druge jasne ukrase, demonstrirati hrvatski patriotizam „prema vani“. Ti materijalni izvori bolje od bilo čega drugoga ukazuju na činjenicu da su u državi u kojoj su javni rituali izravno činili strukturu društva tijekom velikih manifestacija mase bile itekako potrebne. Lokalne i zemaljske vlasti željele su kao vrhovni dokaz efikasnosti pokazati da njihov narod stoji uz vladara, da je njihova politika polučila uspjeh za vladara. Mase je trebalo privući događajem, ali ih pritom i „opremiti“. Značilo je to da službene dekoracije, instalacije i arhitektonska rješenja ceremonijalnog prostora, baš kao i glazba koja je prisutna tijekom gotovo svakog segmenta organizacije, moraju biti dodatno poduprijeti raznim manjim elementima koji istovremeno izvršavaju više funkcija. Pritom se u ovom istraživanju ističu određene dominantne komponente čija analiza pruža dodatan uvid u funkcioniranje pojedinca, društvenih skupina, ceremonijalnog prostora i, dakako, velikih manifestacija izvan centra.

Knjige

Prilikom vladareva posjeta tiskane su i različite publikacije koje su se prodavale ili dijelile. Radilo se o pamfletima, spomenicama ili panegiričkim biografijama u kojima je pojednostavljeno predstavljen život vladara. Knjiga je predstavljala idealno sredstvo posredovanja između masovne konzumacije, uglavnom nepromišljenog potrošača koji proizvod želi iz subjektivnih razloga ili radi emocionalne privlačnosti te potrošača koji se odaziva na intelektualnu privlačnost nekog proizvoda. Upravo je tako kazališni povjesničar Nikola Andrić, autor spomen-knjige o prošlosti Hrvatskog zemaljskog kazališta,¹⁶ u pismu Vatroslavu Jagiću objasnio svoj zadatak, navodeći da je Zemaljska vlada „željela knjigu, koja će imati naučne ozbiljnosti i – feuilletonističke zanimljivosti, da pred ozbiljnim čitaocem može izdržati dostojanstvo instituta, o kojemu radi, a s druge strane, da i lakomisleni gosti za *carskih dana* nađu u njoj interesantnih“.¹⁷

Ciljajući na široku publiku, Franjo Josip je u popularnim knjigama, biografijama i kratkim štiklecima iz života, prikazan između čovjeka i mitskog bića. Vrijednost tih knjiga je manja jer su na hrvatskom nastajale uglavnom oslanjajući se na slične njemačke propagandne knjižice, pa su se različite zgone i priče jednostavno prenosile bez određenog dubljeg konteksta ili pokušaja povezivanja Hrvata i njihovog vladara – to se uglavnom svodilo na uhodane fraze. Franjo Bartuš, školski učitelj i tajnik društva „Dobrotvor“, objavio je kratku biografsku knjižicu o Franji Josipu, naravno s posebnim osvrtom na njegov odnos prema Hrvatima.¹⁸ Nekoliko dana prije dolaska Franje Josipa, ta je knjiga ušla u prodaju preko društva „Dobrotov“ koje je dio prihoda sakupljalo u dobrotvorne svrhe, a narudžbe knjiga u većoj količini (preko 25 primjeraka) trebao je dodatno privući popust od 20% na cijenu od 20 krajcara po primjerku.¹⁹ U nakladi Ignaza Granitza tiskane su i prigodne spomen-knjige koje su se prodavale u trafikama, a služile su kao vodič kroz Zagreb i pripremni materijal za veliku svečanost, sadržavajući također informacije o trgovinama i proizvodima koji se mogu u gradu kupiti.²⁰ A da je oduševljenje svečanim zbivanjima prelazilo granice Trojedne Kraljevine i Monarhije, svjedoči pomalo neobična publikacija Đure Klarića, ravnatelja glavne tvornice duhana u osmanskom Carigradu, koji je u obliku knjižice tiskao svoju rodoljubno-patriotsku pjesmu u čast posjetu Franje Josipa Zagrebu.²¹

Naravno, vladarev je dolazak ostao zabilježen i u službenim publikacijama. Panegirička knjiga *Viribus Unitis: das Buch vom Kaiser*, izdana povodom velikog Zlatnog jubileja Franje Josipa 1898. godine, u odjeljku o njegovim posjetima Zagrebu stavlja naglasak na očinsku ulogu Franje Josipa. Istaknuta je njegova briga za ratne veterane i potomke vojnika koji su poginuli u bitkama za svoju zemlju i kralja te za ratne invalide. Naglasak je u knjizi stavljen i na mladež, na mlade dame i dječake koji su ga dočekivali bacajući cvijeće, ali i na sveučilišne studente koji predstavljaju budućnost Monarhije.²² Takva vrsta komemorativnih knjiga, kao i neke druge slike, razglednice ili grafike koje prikazuju posjet Franje Josipa 1895. pružaju ujedno i uvid u to kako je iz perspektive bečkog centra percipiran dolazak vladara u Zagreb, odnosno samo središte Hrvatske i Slavonije. Najčešći motivi, osim velebnih građevina koje su kao neposredni povod dolaska bile u prvom planu, bila je upravo mladež, studenti, seosko stanovništvo u nacionalnom folkloru, objedinjujući na taj način klasične mentalne slike ruralne Hrvatske, nacionalnih nošnji i svojevrsne

istočnjačke egzotike, sa standardima u arhitekturi, urbanizaciji, modi i sl. koji su se smatrali općemonarhijskim. Želja je bila dakle naglasiti različitosti, ali nastojati pritom ne pretjerati, ne učiniti prikazivanu zemlju, u ovom slučaju Zagreb, ciljanoj publici u Beču, Budimpešti i drugim dijelovima Monarhije pretjerano udaljenom, različitom, nedostižnom.

Vozila

Vrlo važan aspekt modernosti srednjoeuropskih gradova s kraja 19. stoljeća bila je njihova „opremljenost“ u tehnološkom smislu.²³ Kako bi se privlačile veće mase, osim komercijalnog aspekta posebno se pazilo na atrakcije koje su pratile velike izložbe, proslave i spektakle. Naročitu stavku pritom čine tehničke inovacije, koje su na velikim izložbama izazivale dodatnu pozornost ili su čak, kao u slučaju velike bečke izložbe električne energije 1883. godine, same bile u središtu događanja. Izuzetno su interesantna publici postajala, kao primjerice na proslavi šezdesetgodišnjeg vladarskog jubileja u Beču, moderna vozila. Tramvaji (od 1891. u Zagrebu prometuje konjski tramvaj), vlakovi, kočije i kasnije automobili (1898. prvi auto u Hrvatsku dovozi Marko Bombelles) tretiraju se kao velike atrakcije, čuda tog vremena koja simboliziraju ubrani prostor i napredak općenito.

Simboličku ulogu u inscenaciji spektakla „kraljevskih dana“ imao je, naravno, i vlak.²⁴ Zagrebački Glavni kolodvor, čija je izgradnja započela također pod banom Khuen-Héderváryjem 1891., i novoformirani trg koji je uoči posjeta imenovan trgov Franje Josipa I., trebali su naglasiti dodatno razvijenost zemlje koja je sada bolje povezana s drugim dijelovima Monarhije, a prvenstveno Ugarskom. Potrebno je sjetiti se izuzetne simboličke vrijednosti stanice gradske željeznice Otta Wagnera u bečkom Hietzingu, koja je svojom arhitekturom trebala slati poruku modernosti. Zagrebački kolodvor, izgrađen po projektu mađarskog arhitekta Ferenc Pfaffa, u stilskom je smislu bio neoklasicistički, ali je njegova monumentalnost i prostranost također trebala naglasiti napredak i razvitak. Kao što je istakla povjesničarka Sarah Kent, kolodvor je bio idealni prostor susreta kralja i naroda koji ga je dočekivao.²⁵ Međutim, kolodvor je zbog svog posebnog položaja – budući da je mađarska uprava Južnih ugarskih željeznica provodila svoju politiku mađarizacije – postao poprište nacionalnih sukoba, jer je niz mađarskih grbova, zastava, dekoracije, nazivlja, na kraju i poznatog pijeska iz Rakoša, u očima opozicije djelovalo kao izravna provokacija. Dok su opozicijski listovi kritizirali takvo ponašanje, mađarska uprava je kolodvorsku čekaonicu dodatno dekorirala, isplativši oko 10.000 forinti za uređenje jednom poduzeću za tapeciranje iz Budimpešte. Uz spomenute grbove i zastave, čekaonica je potpuno preuređena u *empire* i baroknom stilu, s vladarskim tronom koji je ranije izrađen prema predlošku izložka s Pariške svjetske izložbe (1889.), zlatnim stolićem pored prijestolja i baldahinom kojega je „krunila“ kruna sv. Stjepana te svilenom kremastom draperijom i crvenim tepihom.²⁶ Unatoč negodovanju, ruganju i kritikama oporbenih listova, u novinama se pisalo i o drugim detaljima vezanim uz kolodvor i posebne vlakove. Kao najbrže i najmodernije prijevozno sredstvo, vlak je iz Beča i Budimpešte u zadnjim tjednima, danima uoči velikog događaja transportirao razne naručene proizvode, odjevne predmete, modne kreacije za bogatije građane koji su naručivali na taj način prigodnu odjeću. U organizacijskom smislu vlak je bio ključ-

no prijevozno sredstvo putem kojeg su primjerice „banderijalni povjerenici“, vladini činovnici, prevozili konje i druge ukrase za svečani banderij.²⁷ Građanstvo je dakako najviše zanimalo kada stižu kraljevski vlakovi iz Beča s dvorskom poslugom, na kojim postajama prolazi Franjo Josip, kako je uređen enterijer i eksterijer, gdje se može doći do dobrih mjesta na tribinama koje su postavljene za publiku pri dočeku, koji je raspored posebnih vlakova, koliko posjetitelja dolazi u vagonima prvog razreda, itd. pa se ti oglasi i obavijesti mogu pronaći u tragovima u dnevnom tisku.

Tijekom svečanih dana, kolni promet je u gradu posebno reguliran. Novine su o tome podrobnije izvještavale. Govorilo se o tome koje su ulice u koje vrijeme zatvorene te gdje su na trgovima organizirani prostori za ekipažu, depo za „električne mašine“ i određeno osoblje za pozivanje kočija koje je bilo na raspolaganju svečanim uzvanicima.²⁸ Iako izvještaji u novinama i časopisima nisu govorili o pojedinim kočijama, ipak su se prenosile informacije o vladarskim vozilima: govorilo se o tome kako su dopremljena uoči posjeta iz Beča, s kime se u njima vladar tijekom boravka vozio, je li kočija bila otvorena. Veliki događaj ponudio je i brojne prilike za dodatnu zaradu: budući da je u Zagrebu nedostajalo službenih prijevoznika koji bi pokrivali posjetitelje, preko oglasa su pozvani zainteresirani fijakeri iz obližnjih Osijeka, Broda na Savi, Pečuha i Kanjiže. Prijevoznici koji su te fijakere prebacivali vlakovima u Zagreb mogli su računati na vrlo dobru zaradu, kao i sami fijakeri, čije su usluge brojni ugledni posjetitelji, ali i građani Zagreba uoči svečanosti unaprijed unajmljivali.²⁹

Memorabilije i dekoracije

Izrazito važan aspekt velikih manifestacija druge polovice 19. stoljeća je komercijalnost. Trgovci su velika okupljanja koristili kako bi plasirali vlastite proizvode, uvjerali ih u njihovu kakvoću ili povoljnu cijenu. Pritom se javlja tendencija povezivanja komercijalnog aspekta i spektakla koji je zahtijevao atrakciju. Naime, velike su manifestacije, a naročito vladarski posjet, koji je uz veliku prisutnost lokalnog stanovništva sa sela i drugih hrvatskih gradova, uz sve predviđene deputacije, garantirale i nekoliko tisuća posjetitelja koji su dolazili iz svih krajeva Monarhije, a posebno iz obližnjih dijelova Ugarske. Kod tih se posjetitelja radilo o imućnijim osobama koje su organizirano ili pojedinačno dolazili na svečanost. Za domaće hrvatske trgovce bila je to prilika da prodaju svoje proizvode uz veću promidžbu. Naravno, nije se uvijek radilo o standardnim proizvodima. Ako su proizvođači u ekonomskom smislu bili dovoljno moćni, a u poslovnom smislu poduzetni, pojavljivali su se i proizvodi izrađeni posebno za tu prigodu. Tako su se primjerice diljem Zagreba prodavale različite čaše od bezbojnog ili modrog stakla s likom Franje Josipa i natpisima kao što je „USPOMENA NA POSJET NAŠEGA KRALJA 1895“.³⁰ Diljem grada moglo se nakon same svečanosti nabaviti najrazličitije replike brončanih medalja koje su posebnim uzvanicima podijeljene tijekom kraljevskih dana, naravno za širu publiku koja nije bila toliko blizu vladaru, ali se tako željela osjećati. Novine su u oglasima reklamirale također dobavljače, uglavnom iz Beča, ali i Budimpešte, različitih dekoracijskih predmeta kao što su čaše, grbovi, pozlaćeni orlovi i sl. Robna kuća *Kastner & Öhler* u Ilici nudila je uz različite tkanine za izradu zastava i brojne druge suvenire, dekorativne proizvode koji su trebali poslužiti u svrhu pripreme vlastitih domova za svečanost. Primjećuje se „demokratizacija“

kod svih prigodničarskih predmeta, od spomenutih ukrasnih čaša, replika medalja do fotografija i drugih uspomena koje su prodavane:³¹ sakupljanje takvih predmeta trebalo je po cijeni biti dostupno širokim masama, trebalo je poticati prosječnu hrvatsku obitelj da u svojoj dom uvede carske i kraljevske ambleme, slike i simbole.

Ti su proizvodi kupce privlačili i zbog svoje trenutne funkcionalnosti i zbog sentimenta koji se pobudio velikim nesvakidašnjim događajem. Oni su apelirali na emocije, na zanos trenutka, na želju da se što veći broj ljudi osjeća uključenim u zbivanja. Svakako su se činili primamljivim i kolekcionarima koji su navikli na sakupljanje različitih materijalnih „tragova“ zbivanja u svojem gradu ili zemlji. Međutim, ti su predmeti, osim što su u komercijalnom smislu bili vrlo isplativi prodavačima, ustvari sudjelovali, uključivali i nadovezivali na službenu dekoraciju, službeni ceremonijalni prostor. Ondje gdje službena državna i gradska vizualna prezentacija prestaje, nadovezuje se individualna. Gradska uprava i zemaljska vlada poticali su dodatno prodaju različitih zastava i zastavica, simbola, bista vladara, suvenira kojima je prvotni cilj bio dekorirati pojedinačne kuće. U novinama se pronalaze kraći proglašenja koji od građanstva traže da za vrijeme boravka Franje Josipa u glavnome gradu „svoje kuće i stanove što sjajnije koli sa narodnim barjaci, toli cviećem, sagovi itd. okiti“.³² Odnosilo se to naročito one zgrade koje su ulazile u areal vladarevog kretanja tijekom posjeta. Bile su to zgrade oko važnih trgova (trg Franje Josipa I., danas Tomislavov trg, zatim Trg bana Jelačića, Sveučilišni trg, Markov trg, Kipni trg, danas Ilirski trg) i ulica (Ilica, Duga ulica, Mesnička, Frankopanska i dr.). Posebno popularno bilo je cvjetno uređenje zgrada i stanova; Zagrepčani su masovno naručivali aranžmane kod gradskih cvjećara ili pojedinačno kupovali u veleprodaji girlande, festone, lovorove vijence i druge ukrase.

Za gradske uglednike, pripadnike političkih i društvenih elita, poput Josipa Franka ili Miroslava Kulmera, osobno uređenje rezidencije bilo je pitanje časti i prestiža.³³ Ti osobni dekorativni elementi sudjeluju u prijenosu glavne poruke: narod je vjeran vladaru, monarh je obljubljen i omiljen. Aristokracija i druge elite rade primjer, narod taj primjer treba slijediti, oponašati, u granicama mogućnosti sudjelovati u uređenju. Preko novina i drugih proglašenja, gradska je uprava nastojala pučanstvo dodatno potaknuti da se fasade i prozori očiste, pripreme dekoracije, kupi ukrasno cvijeće i zelenilo, razni sitni predmeti, da na prozorima budu kupljeni portreti vladara ili kraljevskog para uz iluminaciju, lampione, svijeće uz prigodne svijećnjake ili neki drugi način osvjetljenja. Velika ponuda za svečano osvjetljenje stanova i kuća mogla se pronaći primjerice u „Narodnom bazaru“ na Trgu bana Jelačića, gdje se po povoljnim cijenama prodavalo i do 100.000 komada različitih svijećnjaka.³⁴ Oglašavali su se međutim i bečki prodavači, nudeći izradu, prodaju ili čak dostavu različitih predmeta - stalaka za zastave, grbova, kruna i drugih ukrasa kućnih fasada koje su mogle biti pozlaćene ili u nacionalnim bojama. I suradnik dvorskog pirotehničara, Franz Carl Bisenius, platio je novinsku promidžbu svoje bečke prodavaonice „Bisenius-Walek“, nudeći preko oglasa zastave, carske i kraljevske orlove i grbove, slike kraljevskog para, transparente, baklje od prozirnog papira te brojne druge rasvjetne i dekorativne predmete.⁵

Trgovački dućani prodavali su također različite verzije vladarskog portreta kojima su se ukrašavali prozori. U nedostatku hrvatskog autora kraljevskog portreta - Vlaho Bukovac tek će prilikom dolaska Franje Josipa u Zagreb dogovoriti portretiranje za iduću godinu u Beču³⁶ - dominirale su reprodukcije mađarskih

umjetnika u različitim veličinama, od vrlo malih do onih u ljudskoj veličini. Kraljev se portret nalazio gdje god je to bilo dozvoljeno - od službenih predmeta korištenih tijekom programa, kao što je srebrni ceremonijalni čekić kojeg je Robert Frangeš Mihanović izradio za svečani simbolički čin udaranja posljednjeg kamena nove zgrade Hrvatskog narodnog kazališta, preko različitih već spomenutih portreta, crteža i drugih slika Franje Josipa, pa sve do vrlo raširenih brončanih medalja, prigodnih kovanica i pribadača.

Dekoracija kazališta - koju je provodila kazališna uprava pod vodstvom Stjepana Miletića - nije spadala u službeno uređenje za veliki povod, ali je plijenila veliku pozornost. Kazalište je bilo u središtu pozornosti svečanih dana, pa tako i uređenje prostora. Osim različitih ekstravagantnih scenskih rješenja, živih konja i kraljevske biste na sceni, svakako je u središtu pažnje bio i poseban Bukovčev zastor *Preporod hrvatske književnosti i umjetnosti* koji je Miletića inspirirao u pisanju scenskog prologa.

Medalje i odlikovanja

Kako je bio običaj i prilikom ranijih svečanih manifestacija, primjerice kod posjeta prijestolonasljednika Rudolfa Zagrebu (1888.), izrađena je posebna medalja. Službenu spomen-medalju s likom vladara, grbom grada Zagreba i natpisima, naručilo je Gradsko poglavarstvo Zagreba od kovničarske radionice Christelbauer iz Beča. Dvije takve pozlaćene spomen-medalje uručene su Franji Josipu tijekom boravka, dvanaest pozlaćenih srebrnih medalja poklonjeno je posebnim uzvanicima, Ugarskim ministrima koji su iz Budimpešte došli u Zagreb, dok je ostalih 500 pozlaćenih komada izrađenih od bronce podijeljeno pročelnicima odjeljenja zemaljske vlade, različitim institucijama te predstavnicima pojedinih zemaljskih službi koji su to potom dalje dijelili svečanim uzvanicima.³⁷ Kraljevo poprsje napravljeno je prema austrijskom predlošku kipara Josefa Tautenhayna, prikazujući Franju Josipa u maršalskoj uniformi i s plaštom, uz natpis „FRANJO JOSIP I. CESAR AUSTR. I T. D. APOŠT. KRALJ UGARSKI, HRVATSKI, SLAVONSKI I DALMATINSKI“ dok je na naličju bio natpis „USPOMENA NA BORAVAK NJEG. VELIČANSTVA KRALJA U GLAV. GRADU ZAGREBU * 1895 *“.³⁸

Baš kao i kod crteža i portreta Franje Josipa, trebalo je izraditi i medalje na kojima će monarh biti prikazan u ugarskoj uniformi, želeći dakako naglasiti njegovu ulogu kralja u ugarskom dijelu Monarhije, ali i službeni stav Zemaljske vlade u Budimpešte da su Hrvatska i Slavonija dio jedinstvene Ugarske zemlje. Kipar i graver Josip Radković izradio je tako brončanu dvostranu medalju s vladarevim portretom i natpisom Franjo Josip I. na licu te grbom grada, natpisom „U SPOMEN DOLASKA NJ. VELIČANSTVA U GL. ZAGREB 1895“ te potpisom autora medalje kod nekih primjerka.³⁹ Slično su i pribadače i druge replike službene medalje prikazivale portret vladara, eventualno grb grada Zagreba te različite natpise. Tako je jedna značka, očito izrađena prema predlošku službenih medalja za strane posjetitelje, sadržavala stilizirani grb grada Zagreba, povrh njega sovu koja svojim krilima drži grb, a ispod njega natpis „WILLKOMM ZAGRABIE“.⁴⁰

Franjo Josip je u Zagreb također došao s konkretnim materijalnim „darovima“. Osim financijskih donacija državnim zavodima i institucijama (primjerice

HNK-u), osim stipendija bolnicama i ubožnicama, vladar je nagrađivao i pojedince. Odlikovanja su, između ostalih, dobili primjerice veliki župan Kovačević (Leopoldov orden), gradonačelnik Mošinsky i vladin savjetnik Chlup (Orden željezne krune III. klase), vladin službenik Milan Smrekar (Viteški križ ordena Franje Josipa). Među vladarskim darovima bile su različite igle, pribadače ili prstenje ukrašeno dragim kamenjem. Ivan pl. Zajc na poklon je dobio zlatni sat s lancem, glumac i redatelj Andrija Fijan manžete, itd.⁴¹ U svojim je zabilješkama Izidor Kršnjavi pribilježio koliko je važan bio za njega osobno trenutak vladarevog dolaska i odlikovanja koje je primio, osjećajući se na „vrhuncu“ svojeg života.⁴²

Svečana odjeća i uniforme

Vizualna reprezentacija i simbolika pritom nije bila ograničena samo na urbano tkivo. Novine su i same građane ili posjetitelje grada poticale na različite načine odijevanja ili uniformiranja. Dok su zemaljska i gradska vlast svim pozvanim uzvanicima, službenim sudionicima proslave ili određenog segmenta u tijeku „kraljevskih dana“ zadale za pojedine događaje kod odijevanja, običan puk okupljen na rubovima trgova ili uz ulice, također je nastojao svojom odjećom ukazati na svečanost trenutka. Oglasi u novinama koncentrirali su se upravo oko dana kraljevskog posjeta na odjeću i nakit. Tako su „Milinov, Vezenković & Co.“ uz materijale za zastave i druge dekoracije nudili „nove engleske i francuske“ tkanine za žensku odjeću.⁴³ Zagrebački urar i draguljar Josip Engelsrath u svojoj je ponudi u dućanima u Ilici te podružnici u Sisku dodatno reklamirao povoljne i „najsuvremenije i najfinije“ nakite, satove, garniture za magnatske odore koje se mogu izraditi prema nacrtu, starinske jahačke gala-odore, ukrase za konje, sedla i drugi svečani nakit u najam ili na prodaju po različitim cijenama. Klobučar Hinko Tauber je pak u novinama reklamirao prodaju cilindara, različitih ženskih šešira i nudio mušterijama „modernizaciju“ njihove starije robe.⁴⁴ Sándor Kempf je iskoristio priliku i oglašavao dodatno prodaju karta za mjesta na tribinama preko puta Glavnog kolodvora na dan dočeka upravo u svojem dućanu muške mode.⁴⁵ Muška odjeća je trebala prvenstveno naglašavati eleganciju i dostojanstvo. Tako su primjerice službeni bakljonoše bili odjeveni u crninu, a jahači u svečanom banderiju u nešto jarkije boje,⁴⁶ dok su profesori, činovnici i studenti koji su u sklopu službenog programa dočekivali vladara ili sudjelovali na priredbama (kazalištu) bili u propisanim salonskim odijelima, dakle fraku i cilindru, bijeloj kravati, cipelama od laka te bijelim gumbima na košulji.⁴⁷

Najviše su pažnje plijenile međutim dame. Njihov veliki trenutak dogodio se pred kraj drugog dana vladareva posjeta, na svečanom balu. Ples u „Hrvatskom domu“ pružao je mogućnost da se plemkinje u nazočnosti vladara predstave u najfinijem izdanju, svečanim haljinama i nakitu, a da ih pritom posjetitelji iz galerija promatraju. Budući da je po programu bio predviđen građanski bal elita, dakle ples koji nije bio u formi i prema protokolu dvorskih balova, ženama je dopušten širi izbor večernjih toaleta.⁴⁸ Tjednima uoči velikog bala u oglasima se nudila prodaja različitih tkanina iz brojnih krajeva Monarhije i Europe, modni detalji mogli su se naručivati iz Beča, Budimpešte, čak Švicarske. Mlade djevojke taj su događaj također koristile da po prvi puta sudjeluju u velikoj javnoj priredbi. One su, za razliku od starijih dama, mahom šarenijih ili zagasitih boja, uglavnom bile obučene u bijele

svilenaste lagane haljine, ukrašene cvijećem, nakitom i, dakako, opremljene posebno svečanim plesnim knjižicama prema kojima su pratile plesni red.⁴⁹ Odabrane plemkinje predstavljene su izravno Franji Josipu, naravno, predvođene groficom i banicom Margitom Khuen Héderváry, u ružičastoj damastnoj haljini sa srebrnim tkanjem i ukrasima od mletačkih čipki, nakićena dijamantnom dijademom na glavi i briljantima oko vrata. I druge su dame bile u skladu s najnovijim modnim trendovima: Jutta Mošinsky, supruga gradonačelnika Adolfa Mošinskog, u svilenoj haljini isprepletenoj srebrom, krznom i biserima oko vrata te perom s dijamantima na glavi, potom grofica Lila Pejačević došla je u „odijelu od žute svile sa renaissance-čipkama“, nakićena također dijamantnim dijademom na glavi i ogrlicom od brilijanta, grofica Inkey u svijetlo ljubičastoj svilenoj haljini obasutoj briljantima, itd.⁵⁰

Službena organizacija spektakla pridavala je itekako veliku važnost vizualnoj komponenti. Budući da je povod vladareva posjeta bilo otvaranje novih zgrada koje su bitno odredile novu vizuru modernog Zagreba, na otvorenim je gradskim prostorima, koji su ujedno označavali ceremonijalni prostor, bilo potrebno isticati pojedine skupine. Tako su istaknuti predstavnici zemaljske vlade i gradske vlasti bili u civilnim svečanim odijelima ili vojnim uniformama, aristokracije u tzv. „magnatskim odijelima“ i svečanoj narodnoj nošnji, itd. To je ujedno bila prilika da plemstvo pokaže svoje „simbole časti“, „vizualne kvintesencije socijalnih odnosa“, ali se pritom pazilo da se na sličan način i druge involvirane skupine istaknu materijalnim obilježjima, odnosno razviju vlastite „simbole časti“. ⁵¹

Neki su se gradski službenici pojavili svečano u novim uniformama: radilo se o policiji i vatrogascima. Nova policijska uniforma trebala je odavati svečaniji i dostojanstveniji izgled, ogledajući se na budimpeštanske policijske uniforme kao svojevrsan uzor: modra kapa s pozlaćenim obrubom, uniforma iste plave boje s kragnom i rozetama kao oznakama čina, sive hlače s crvenim porubom, sablja s grbom grada Zagreba. Za posebne prilike, kao što je bio dolazak Franje Josipa, osmišljene su i svečanije kape.⁵²

„Djeveruše“, mlade djevojke ili djevojčice koje su, bacajući ruže i drugo cvijeće, vladara pratile kroz veći dio službenog programa, obučene u bijele, rumene ili modre haljine i trobojnom vrpcom za haljine, te vrpcom ili cvijetom za kosu, također su se u vizualnom smislu isticale unutar ceremonijalnog prostora.⁵³ Ne samo da ih je uočio i Vlaho Bukovac, koji u prvi plan poznate slike „Pozdrav kralju!“ baš stavlja mlade djevojke, već su i strani ilustratori i fotografi u svojim izvještajima, foto-reportažama i crtežima događaja naglašavali odnos starog vladara, „oca“ Monarhije i simboličke budućnosti države, mladosti. Crtež austrijskog slikara Wilhelma Gausea, nastao godinama nakon posjeta Franje Josipa, primjerice prikazuje stilizirane Hrvatice u nošnji, koje izgledom slične – iz slikarevog rakursa – približno „egzotičnim“ Mađaricama.

Velik trud uložen je i u nove sveučilišne uniforme. Prema pisanju Ivana Peršića, Zemaljska vlada je podržala izradu posebnih svečanih gala uniforma prema starijem juratuškom običaju, kako bi dodatno privukla sveučilištarce – i u tome uspjela, jer je prema njemu „[s]ve poludilo za galom“. ⁵⁴ Ideja za nabavu nove uniforme došla je ustvari od strane Sveučilišta. Naime, zaključak je bio da je u ranijim svečanostima korištena skoro dva desetljeća starija svečana uniforma koja je bila istrošena i u modnom smislu zastarjela. Predlagalo se „uglednije i ukusnije“ svečano odijelo, ustvari suvremenija, bojama bogatija, svečanija i po izradi luksuznija uniforma.⁵⁵ Vrlo brzo

po dogovoru rektorata Sveučilišta i predstavnika Zemaljske vlade, dakle rektora Franje Speveca i Izidora Kršnjavog, naručena je užurbana izrada skupocjenih uniformi u Budimpešti, uz dogovor da će vlada subvencionirati troškove studentima. Menten (duži gornji kaput), surka (kraći svečani kaput), uske hlače, kalpak (kapa stožastog oblika), sablja i čizme zadržani su kao bazični elementi uniforme iz starijih razdoblja, dakako modernije stilizirani. Tako su uz crne surke izrađene prikladno crne svilene košulje obogaćene dodatno perzijskom kragnom i pozlaćenim resicama te crne kabanice. One su, kao i menten, surka i hlače, također bile urešene gajtanom. Kalpak je obložen bijelim perzijskim krznom i sokolovim perom na zlatnom držaču u sredini. Na hlačama se oko struka nalazila i crna kopča sa samtnim i pozlaćenim elementima za sablju, dok su izrađene i marame, rukavice te čizme sa zlatnim rozetama.⁵⁶ Nove svečane „gale“ za studente trebale su svojim izgledom povezivati tradicionalne elemente u odijevanju, nacionalne nošnje i modernije elemente; pazilo se da osim hrvatskih elemenata postoje i dijelovi koji su se, kao primjerice perzijska kragna – tzv. „Attila“, mogli identificirati kao tipično ugarski. Uniforme su trebale biti oličene svečanosti, maskuliniteta, vjernosti, spoj tradicije i modernog. Ono što rektorat i vlada dakako nisu očekivali jest da će svečana uniforma biti zapamćena i po protestnom paljenju trobojnice na trgu bana Jelačića, pa su studentske insignije – sveučilišna zastava pod kojom je protest izveden – zabranjene.⁵⁷

Vidljivo je dakle da su uniforme u sklopu službenog ceremonijala predstavljale izrazito važan detalj. One su u vizualnom smislu svjedočile o iskoraku Trojedne Kraljevine, o njejoj naprednosti. Dok je tijekom prvog posjeta (1852.) Franjo Josip zatekao omanji grad na periferiji Monarhije i susreo probranu hrvatsku elitu, nekoliko desetljeća kasnije je prema programu suočen s „društvenim elitama“, među kojima su isticali studenti, đaci, umjetnici, profesori i učitelji, športaši. Zemaljska je vlada uniformama također, manje ili više uspješno, nastojala pokazati da podržava hrvatsku tradiciju, oslanjajući se na modernizirane narodne nošnje kod studentskih gala, ali i haljina kraljevskih „djeveruša“ – želeći dakako ublažiti kritike oporbe. Na taj način uniforme imaju ulogu „simbola časti“ sveučilištaraca, jer su u njima pred vladarom i unutar službenog programa ostali izdvojeni. Poput arhitekture, odijelo postaje dio kulturnog performansa, vanjština, izgled, dizajn predstavljaju segment prostora unutar kojeg se nastoji doseći što je jasnije moguće visoku razinu unificiranost u vizualnom smislu.⁵⁸

Zastave

Na kraju, dakako, među brojnim predmetima ističu se i zastave. Bilo da se radilo o kupljenim trobojnicama, mađarskim, hrvatskim ili srpskim-pravoslavnim zastavama, službenim zastavama kao dijelom dekoracije ili o spominjanoj spaljenoj mađarskoj trobojnici i „akademičkom barjaku“.⁵⁹ Gotovo su svi problematični slučajevi, koji su se tijekom trodnevnog boravka Franje Josipa u Zagrebu odvijali, bili vezani uz zastave. Povod nereda kod Preobraženske crkve, u Margaretskoj ulici i Ilici bila je crven-plavo-bijela zastava, shvaćena kao provokacija kojom se kršio zakon – reakcija koja se u nizu izgreda već ranije tijekom Khuenove vladavine ponavljala, ne naposljetku i zbog banove politike da sukobe oko nacionalnih simbola i zemaljske zakone koristi u svrhu stjecanja jače političke kontrole nad zemljom. Protivljenje zastavi na Preobraženskoj crkvi tako je percipirano i kao protivljenje banskoj vlasti.⁶⁰ Mađarske

zastave ili trobojnice predstavljale su, čini se, gdje god su bile postavljene problem i također su smatrane provokacijom ili velikomađarskom politikom. Ekscese su izazivale oko kolodvora, kod svećanih slavoluka, u izlozima dućana mađarskih trgovaca i banovih saveznika.⁶¹ S druge strane, mađarska zastava i trobojnica predstavljale su uzgred velikomađarskih težnji i važan element identiteta Mađarske: zato mađarski mediji čitavu aferu nazivaju „atentatom“ na mađarsku zastavu.⁶²

Dok se oko crno-žutih zastava vodila rasprava predstavljaju li one na području Trojedne Kraljevine dinastiju ili pak Austriju, drugim riječima je li simbolika tih zastava samo znak podrške Franji Josipu ili pak i politike odmicanja od Budimpešte i približavanja Beču (koju su zastupali neki pravaši), hrvatske trobojnice trebale su predstavljati nepobitno rodoljublje i državni patriotizam, vjeru naroda u svojeg vladara koji poštuje i garantira posebna prava Hrvatske unutar Monarhije. Iako je crven-bijelo-plava trobojnica i ranije korištena, upravo u 19. stoljeću, razdoblju između Francuske revolucije i revolucionarne 1848. godine, nacionalna trobojnica postaje općeprihvaćen izražaj prava i identiteta pojedinih zemalja.⁶³ Od svih materijalnih predmeta, zastave su imale najviše značenja i simbolike. Bile su emocionalno i instrumentalno oruđe koje je davalo snažan osjećaj kolektiva, pripadnosti, a na kraju i akcije, upravo zato što su simbolizirale različite identitete.⁶⁴

Blagdan obrtnika

Tragovi materijalne kulture vode i do očite povezanosti s tradicijom zagrebačkog obrta. U samom gradu tijekom svečanosti u listopadu je boravilo oko 40.000 posjetitelja iz svih krajeva Monarhije: kako iz Slavonije, Zagorja, Like te Dalmacije, Istre i Primorja, tako i šire, iz različitih dijelova Ugarske i austrijskih zemalja. Samo tijekom prvog dana svečanosti zabilježeno je oko 56.000 telegrafiranih riječi, što od strane novinarskih korespondenata, što od posjetitelja i građana.⁶⁵ Skoro polovica posjetitelja svoj je boravak produžila i nakon što su svečanosti završile. Dok su svećani dani za škole i državne zavode značili praznike, radno vrijeme zagrebačkih obrtnika i trgovaca u brojnim je slučajevima produženo. Podaci o zaradi u danima oko svečanog posjeta i tijekom svečanog posjeta nisu objavljeni, ali su zagrebački i okolni trgovci vjerojatno mogli računati na vrlo dobar promet, o čemu svjedoči primjerice procjena da je u tri dana čak 8.000 guldena utrošeno na potrošnju vina (čemu je pogodno pridonijela i prodaja mošta).⁶⁶ Kavane, pivnice i različita druga mjesta okupljanja u gradskom središtu tijekom dana posjeta bila su također vrlo dobro posjećena. Dodatnu pozornost privlačili su i neki vladarski potezi: u novinama se tako moglo pročitati kako je Franjo Josip odlučio iskušati hrvatsko pivo, pa je za dvor napravljena narudžba u „Prvoj gradačkoj dioničkoj pivovari“ iz zagrebačkog skladišta.⁶⁷

Istaknuti materijalni elementi, značajni za službeni tijek proslave, nisu se međutim oslanjali na domaći obrt. Medalje, svećani predmeti, uniforme i sl. drugi predmeti većinom su dobavljeni iz Beča ili Budimpešte. To govori dakako o limitiranosti zagrebačkih obrtnika, o skromnijim veleprodajnim kapacitetima (službena dekoracija, koju je organizirala gradska uprava, bila je većim dijelom uvezena). Međutim, medijske strategije prodaje zastava i drugih materijala većih robnih kuća, kao što je *Kastner & Öhler*, pokazuju da su moderna načela trgovanja, plasiranja proizvoda odnosno dopiranja do širih skupina gradskog stanovništva itekako dose-

gla Zagreb. Stoga je odluka zemaljskih vlasti da se uglavnom oslone na suradnju domaćih i vanjskih obrtnika ili se u potpunosti okrenu ponudi poduzetničkih središta Monarhije tek djelomično objašnjiva nedostatnostima lokalnog obrta; kao što je gospodarski razvoj Hrvatske pod banom Khuen-Héderváryjem općenito bio umjeren kako zbog okolnosti tako i zbog šire ugarske političke dimenzije. Tako je i u ovom slučaju prevladavala politička dimenzija.⁶⁸

Spektakl osjećaja

Sve su istaknute komponente materijalne kulture koja je na vidjelo izašla 1895. u Zagrebu, tijekom posjeta Franje Josipa, izravno povezane s osjećajima. Krležin illustrissimus se preko materijalnih uspomena, preko vlastitih „relikvija“ kako kaže pisac, prisjeća „mrtvog“ vremena, dapače, nastoji ga zadržati. Liepach je pritom jedan od onih rjeđih koji uz uobičajene stvari kao što su izresci u novinama posjeduje memorabilije koje ga izravno povezuju s događajem. Drugu, mnogo brojniju skupinu kojoj je on, možemo reći, samo simbolički predvodnik, čine kolekcionari, ubirači, građani i seljaci koji iz sentimentalnih razloga pamte veliki trenutak gradske – ali i obiteljske, osobne povijesti, dakle svi oni kojima je sakupljački mentalitet 19. stoljeća ostao jednako blizak kao i Stara Austrija i njen „vječni“ car.

No, kada je riječ o osjećajima, Krleža otvara uz pomoć Liepachovih sjećanja tek jednu perspektivu. Situacija koju prenosi Vera Stein-Erlich u jednom tekstu ukazuje na to kako osjećaji i sjećanja mogu biti u potpuno drugačijem odnosu: kada je nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije novi vladar, Aleksandar I. Karađorđević došao u posjet Zagrebu, pratili su ga seljaci, među kojima mu je jedan rekao da se sjeća kako je još prije 25 godina njegov „čaća“, misleći na Franju Josipa, došao u grad.⁶⁹ Ta priča između ostalog vrlo jasno ukazuje na ograničenja s kojima se susretao čitav propagandni mehanizam monarha i monarhija 19. stoljeća. Dakako, ne na područjima kontinuiteta, kao u Velikoj Britaniji, već ondje gdje je u političkom smislu došlo do lomova, naročito u odnosu na ruralne krajeve koji promjene doživljavaju manje izraženo. Možda pojednostavljeni zaključak bi glasio da je poruka dospjela do onoga kojemu je bila upućena, ali sadržaj u cjelovitom smislu nije, dapače upitno je kakvog je učinka mogao imati.

Nešto širi spektar postaje jasan pri razmatranju zaboravljenog, vrlo neobičajenog teksta prevoditelja i publicista Viktora Kralja „Moć hipnoze“ objavljenog 1920. godine u *Jugoslavenskoj njivi*.⁷⁰ Na nekoliko razdvojenih primjera Kralj pokušava dokazati svoju glavnu tezu, prema kojoj ceremonijal i vanjskim sredstvima (prema njemu to su zastave, slavoluci, glazba, pjesma, itd.), dakle upravo obrat ka materijalnom ispunjava sadržajnu (ili intelektualnu) prazninu, djelujući „hipnotički“ na mase. Kralj zagrebačku proslavu uklapa na sljedeći način:

Tako n. pr. tko se ne će sjetiti velikoga slavlja godine 1895., kad je Franjo .Josip I. bio posjetio Zagreb. Sve bijaše zaodjenuto svečanim ruhom: zastave, slavoluci, serenade, glazbe itd. - sve je to bilo zato, da hipnoza bude što veća. U svoj onoj slavi tko je i mislio na Franju Josipa I., i kada bi tkogod bio zapitao, tko i što je taj Franjo Josip, što nam je on, što nas veže uza nj, zašto smo tako veseli, nitko ne bi

znao odgovoriti. Možda bi takva pitanja bila koga na čas rastrijeznila, jer bi vidio, da sva ta slava imade za pozadinu veliku prazninu, budući da taj čovjek, koji bijaše tako svečano dočekan, nije niti osjećao niti mislio niti htio štogod drugo od svoga naroda, niti mu je što drugo želio, već to, da mu se slijepo pokorava. I upravo zato bijaše što veća hipnoza od potrebe, da se pobudi u narodu osjećaj veselja, zadovoljstva i neke bezbrige, doklegod je »on« tu on, koji nije drugo predstavljao već smiješnu lutku, koja nije toliko poznavala jezika naroda svoga, da mu zaželi: »dobar dan!«⁷¹

Stave li se po stranu Kraljevi simplificirani zaključci, možemo uočiti da nas autor usmjeruje i prema istraživanju „emocionalizacije“ prostora.⁷² Nadovezujući se na to, dolazimo do pretpostavke da je ceremonijalni prostor ujedno i emocionalizirani prostor, a da su upravo materijalni elementi (javna i pojedinačna dekoracija, memorabilije, segmenti insceniranog spektakla) ključni u stvaranju ili pojačavanju emocija. Prije nego što su pojedinac ili masa suočeni s vladarom, prije negoli se on pojavi na Glavnom kolodvoru ili balkonu Hrvatskog narodnog kazališta, svečana dekoracija, lik kralja na različitim proizvodima, posebni „blagdanski“ ugođaj svih centralnih gradskih institucija i sl. imaju zadatak „pripremiti“ pojedinca ili mase. Dapače, često im trebaju prenijeti i glavne poruke, izražene jednostavno i direktno. Emocije su u kontekstu velikih manifestacija tako ustvari vrsta komunikacijskog oruđa, a materijalna kultura sredstvo kojim se ta komunikacija uspostavlja.⁷³

Zanimljivo je promatrati i grupu studenata koji su se odlučili na javni protest: oni nedvojbeno tvore ono što povjesničarka Barbara H. Rosenwein naziva „emocionalnom zajednicom“ ili „emocionalnom grupom“, skupinom ljudi koji dijele osjećaje i mišljenje, imaju zajedničke ciljeve i težnje.⁷⁴ O tome ne svjedoči samo najeksplicitniji čin protesta, paljenje trobojnice, niti svojevrsna kronologija otpora prema rektoratu, zemaljskoj vladi i organizaciji proslave, već i sudski transkripti koji daju uvid u koherentnost inicijative mladih buntovnika,⁷⁵ u njihovu zajedničku težnju da izvan postojećeg političkog okvira Hrvatske s kraja 19. stoljeća učine pomak, da se izbore za vlastito poimanje svoje domovine unutar Habsburške Monarhije.⁷⁶

Bitnu ulogu unutar emocionaliziranog prostora i među pojedinim emocionalnim zajednicama igraju i mediji. Kako vrlo brzo postaje jasno, i službeni (*Narodne novine*, *Agramer Zeitung*) i opozicijski mediji (*Obzor*, *Hrvatska*, itd.) svoje su čitatelje usmjerivali na materijalne elemente: izvještavali su u detalje o dekoraciji, vršili promidžbu za nabavku različitih dekorativnih predmeta ili svečanih odjevnih predmeta, govorili o ceremoniji i programu. Mnogo više od same „pripreme“ za događaj, mediji su širili, razbuktavali ili pak smirivali emocije. Ban Khuen-Héderváry pokazao se, ne po prvi put, kao vrlo spretan i domišljat kada je pod vodstvom Julija Rorauera ustanovio banski novinski ured koji je preuzeo „tešku zadaću“ koordinacije informacija tijekom tri „kraljevska dana“.⁷⁷ No oporbeni su listovi, ponekad uz ironiju i humor, ponekad u vrlo ozbiljnom tonu, prenosili detalje koje su tumačili kao uvrede, povrede prava, provokacije – dodatno utječući na studente, na oporbu, vlast, građane i posjetitelje. Ubrzo postaje jasno: ceremonijalni prostor i velike manifestacije s kraja 19. stoljeća različitim mehanizmima integriraju materijalnu kulturu, što iz utilitarnih razloga, komercijalnih motivacija, spontanom posredstvom trendova i moda, a povrh svega potaknuti i političkim ciljevima.

Slike 1. i 2. Stilizirana pribadača s natpisom i grbom grada Zagreba i prigodna čaša s likom Franje Josipa (izvor: osobni arhiv).

Slike 3. i 4. Službena medalja u spomen na posjet vladara koju je naručilo Gradsko poglavarstvo Zagreba (avers, revers) (izvor: osobni arhiv).

Slika 5. Vjerojatno najpoznatija slika sa svečanih dana u listopadu 1895., reproducirana često u obliku razglednica i fotografija (izvor: fototeka Muzeja grada Zagreba, inv. br. 8399).

Slika 6. Najupečatljiviji predmet tijekom svečanih dana u Zagrebu, ceremonijalni čekić Roberta Frangeša Mihanovića kojime je vladar otvorio novu zgradu kazališta (izvor: www.partage.muo.hr/?object=details&id=4652).

Slike 7. i 8. Mase uzvanika i radoznalog građanstva okupljaju se oko Banskih dvora, uočljive su nove policijske uniforme, sveučilišne gale i druga svečana odora te dotjerani seljački banderij (izvor: Prosvjeta br. 20 iz 1895.).

Slika 9. Crtež austrijskog slikara Wilhelma Gausea nastao 1908. koji prikazuje Hrvatice koje se spremaju za doček vladara u Zagrebu 1895. godine (izvor: Schloß Schönbrunn Kultur-und Betriebsges. m.b.H).

Popis izvora i literature

I. Arhivi i muzeji

Hrvatski državni arhiv u Zagrebu

Haus-, Hof- und Staatsarchiv des Österreichischen Staatsarchivs in Wien [Kućni, dvorski i državni arhiv u Beču]

Arhiv Sveučilišta u Zagrebu

Osobni arhiv

Muzeju grada Zagreba, stalni postav

II. Tiskani izvori i periodika

Andrić, Nikola. *Spomen-knjiga Hrvatskog zem. kazališta pri otvaranju nove kazališne zgrade*. Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1895.

Bartuš, Franjo. *Naš kralj Franjo Josip I. U spomen hrvatskoj mladeži*. Zagreb: Tiskarski i litografski zavod K. Albrechta, 1895.

Glesinger, Josip. *Spomen-spis prigodom prev. boravka Nj. Veličanstva kralja danah 14., 15. i 16. listopada 1895. Znamenitosti glav. grada Zagreba*. Zagreb, 1895.

Klarić, Đuro. *Pozdrav Njegovu Veličanstvu Franji Josipu I. sa Bospora u Zagreb 1895*. Carigrad, 1895.

Kršnjavi, Iso. *Zapisci: iz kulisa hrvatske politike*, knj. I., prir. Ivan Krtalić. Zagreb: Mladost, 1986.

Peršić, Ivan. *Kroničarski spisi*, prir. Stjepan Matković. Zagreb: Državni arhivu u Zagrebu, 2002.

Mađor, Mirko (prir.). *Hrvatski đaci pred sudom. Stenogram suđenja hrvatskim sveučilištarcima u Zagrebu 1895. godine*. Zagreb: Dom i svijet, 1995.

Agramer Zeitung (1895.)

Narodne Novine (1895.)

Obzor (1895.)

Parižka moda (1895.)

Pester Lloyd (1895.)

III. Literatura

Arčabić, Goran (ur.). *Korak do novog stoljeća: gospodarska izložba u Zagrebu 1891*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2007.

Blöchl, Andrea. „Die Kaisergedenktage“, u: *Der Kampf um das Gedächtnis: Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*, ur. Emil Brix - Hannes Stekl. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1997., 117-144.

Briggs, Asa. *Victorian Things*. London: B. T. Batsford, 1988.

Cannadine, David. „The Context, Performance and Meaning of the Ritual: The British Monarchy and the „Invention of Tradition“, c. 1820-1977“, u: *The Invention of Tradition*, ur. Eric J. Hobsbawm i Terence Ranger. Cambridge: Cambridge University Press, 1983., 101-164.

Dobrovšak, Ljiljana. „Zaposlenici na željeznicama u Hrvatskoj 1903. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 2 (2008.), 489-516.

Filipčić, Vlatka. „Gradnja pruga u sjeverozapadnoj Hrvatskoj do 1918. godine“, *Acta historico-oeconomica* 22 (1995.), 91-104.

Fabricius-Ivšić, Ljiljana. „Bukovčeva studija za portret cara Franje Josipa“, *Iz muzejske teorije i prakse* 1/2 (2000.), 94-96

- Grassby, Richard. „Material Culture and Cultural History“, *The Journal of Interdisciplinary History* 35/4 (2005.), 591-603.
- Gorničić Brdovački, Josip. *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine*. Zagreb: JAZU, 1952.
- Hylland Eriksen, Thomas. „Some questions about flags“, u: *Flag, Nation and Symbolism in Europe and America*, ur. Thomas Hylland Eriksen i Richard Jenkins. London-New York: Routledge, 2007., 1-14.
- Iveljić, Iskra. *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam International, 2007.
- Iveljić, Iskra. *Anatomija jedne velikaške porodice: Rauchovi*. Zagreb: FF Press, 2014
- Karaman, Igor. *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)*. Zagreb: Naprijed, 1991.
- Kent, Sarah. „State Ritual and Ritual Parody: Croatian Student Protest and the Limits of Loyalty at the End of the Nineteenth Century“, u: *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*, ur. Laurence Cole i Daniel L. Unowsky. New York-Oxford: Berghahn Books, 2007., 162-177.
- Kralj, Viktor. „Moć hipnoze“, *Jugoslavenska njiva* 30 (1920.), 630-634.
- Krleža, Miroslav. *Povratak Filipa Latinovicza*. Zagreb: Minerva, 1932.
- Lučić, Melina. „Hrvatski nacionalni identitet: propitkivanje znaka ili pogled u historijsku semiotiku“, *Arhivski vjesnik* 43 (2000.), 213-217.
- Luetić, Tihana. *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914). Društveni život, svakodnevnica, kultura i politika*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.
- Mandić Hekman, Ivana. „Iz korespondencije Nikole Andrića s Vatroslavom Jagić u razdoblju od 1890. do 1918.“, *Adrias: zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu* 17 (2011.), 77-101.
- Miller, Daniel. *Material Culture and Mass Consumption*. New York: Basil Blackwell, 1987
- Osterhammel, Jürgen. *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts* (München: C. H. Beck, 2011.).
- Purić, Josip. „Spomenica na boravak Njegova veličanstva u Zagrebu“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 1 (1895.), 187-188.
- Racko, Ljerka. „Pozadina sukoba oko isticanja srpske zastave u Hrvatskoj na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 27 (1994.), 115-126.
- Romani, Gabriella. *Postal Culture. Writing and Reading Letters in Post-Unification Italy*. Toronto: University of Toronto Press, 2013.
- Slukan Altić, Mirela, ur. *140 godina željeznice u Zagrebu (1862-2002): zbornik znanstvenog skupa*. Zagreb: HŽ, 2003.
- Stein-Erlich, Vera. „Seljačka kultura u jugoslavenskim područjima“, *Sociologija sela* 71-72 (1981.), 84-86.
- Šimetin Šegvić, Filip. *Patriotizam i bunt: Franjo Josip I. u Zagrebu 1895. godine*. Zagreb: Srednja Europa, 2014
- Unowsky, Daniel L. *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916*. West Lafayette: Purdue University Press, 2005.
- Vaupotić, Miroslav. *Siva boja smrti*. Zagreb: Znanje, 1974.
- Wood, Nathaniel D. *Becoming Metropolitan: Urban Selfhood and the Making of Modern Cracow*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2010.

Bilješke

- 1 Prva dalmatinsko-hrvatska-slavonska gospodarska izložba održana je još 1864. godine u Zagrebu. Može se reći da je Svjetska izložba u Beču 1873. godine bila daljnji poticaj, nudeći model koji se dalje prenosi i na lokalne manifestacije, kao što su primjerice gospodarske izložbe u Rijeci (1889.), Zagrebu (1891.) i Osijeku (1899.). Te su izložbe prvenstveno vršile izravnu promociju i plasman autohtonih proizvoda, želeći u događanje privući šire gradske i seoske mase. Moderni načini poslovanja i trgovine na taj su način izravno doticali širu populaciju. Pritom se posjetiteljima nudio set različitih popratnih materijala, knjižica, pamfleta i artikla koji su se masovno reklamirali i prodavali, a usto su i poticali lokalne kolekcionare. O izložbama u Monarhiji, a napose Hrvatskoj vidi: Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007.), 170-175 (dalje: Iveljić, *Očevi i sinovi*); Goran Arčabić (ur.), *Korak do novog stoljeća: gospodarska izložba u Zagrebu 1891.* (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2007.).
- 2 Miroslav Vaupotić, *Siva boja smrti* (Zagreb: Znanje, 1974.).
- 3 Miroslav Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza* (Zagreb: Minerva, 1932.), 74-75.
- 4 Richard Grassby, „Material Culture and Cultural History“, *The Journal of Interdisciplinary History* 35/4 (2005.), 594.
- 5 Filip Šimetin Šegvić, *Patriotizam i bunt: Franjo Josip I. u Zagrebu 1895. godine* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 68-69 (dalje: Šimetin, *Patriotizam i bunt*).
- 6 Šimetin, *Patriotizam i bunt*, 119-120.
- 7 Vidi: Andrea Blöchl, „Die Kaisergedenktage“, u: *Der Kampf um das Gedächtnis: Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*, ur. Emil Brix - Hannes Stekl (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1997.), 117-144.
- 8 O masovnoj kulturi i materijalnim predmetima vidi: Daniel Miller, *Material Culture and Mass Consumption* (New York: Basil Blackwell, 1987.).
- 9 Asa Briggs, *Victorian Things* (London: Batsford, 1988.).
- 10 David Cannadine, „The Context, Performance and Meaning of the Ritual: The British Monarchy and the „Invention of Tradition“, c. 1820-1977“, u: *The Invention of Tradition*, ur. Eric J. Hobsbawm i Terence Ranger (Cambridge: Cambridge University Press, 1983.), 101-164.
- 11 Vidi: Iveljić, *Očevi i sinovi*, 382-400.
- 12 Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts* (München: C. H. Beck, 2011.), 41-42.
- 13 Asa Briggs, *Victorian Things* (London: Batsford, 1988.), 52-102.
- 14 Daniel L. Unowsky, *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916* (West Lafayette: Purdue University Press, 2005.), 120-123 (dalje: Unowsky, *Pomp and Politics*).
- 15 Unowsky, *Pomp and Politics*, 124.
- 16 Nikola Andrić, *Spomen-knjiga Hrvatskog zem. kazališta pri otvaranju nove kazališne zgrade* (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novina, 1895.).
- 17 Ivana Mandić Hekman, „Iz korespondencije Nikole Andrića s Vatroslavom Jagić u razdoblju od 1890. do 1918.“, *Adrias: zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu* 17 (2011.), 83.
- 18 Franjo Bartuš, *Naš kralj Franjo Josip I. U spomen hrvatskoj mladeži* (Zagreb: Tiskarski i litografski zavod K. Albrechta, 1895.).
- 19 *Agramer Zeitung*, 7. X. 1895.
- 20 Josip Glesinger, *Spomen-spis prigodom prev. boravka Nj. Veličanstva kralja danah 14., 15. i 16. listopada 1895. Znamenitosti glav. grada Zagreba* (Zagreb, 1895.).
- 21 Đuro Klarić, *Pozdrav Njegovu Veličanstvu Franji Josipu I. sa Bospora u Zagreb 1895.* (Carigrad, 1895.).
- 22 Max Herzog (ur.), *Viribus Unitis: das Buch vom Kaiser* (Wien-Budapest-Leipzig: Verlag Max Herzog, 1898), 183-184.
- 23 O tome vidi: Nathaniel D. Wood, *Becoming Metropolitan: Urban Selfhood and the Making of Modern Cracow* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 2010.).
- 24 O važnosti željeznice u Hrvatskoj 19. stoljeća vidi između ostaloga: Josip Gorničić Brdovački, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine* (Zagreb: JAZU, 1952.); Vlatka Filipčić, „Gradnja pruga u sjeverozapadnoj Hrvatskoj do 1918. godine“, *Acta historico-oeconomica* 22 (1995.), 91-104; Igor Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)* (Zagreb: Naprijed, 1991.); Mirela Slukan Altić (ur.), *140 godina željeznice u Zagrebu (1862 2002): zbornik znanstvenog skupa* (Zagreb: HŽ, 2003.); Ljiljana Dobrovšak, „Zaposlenici na željeznicama u Hrvatskoj 1903. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 2 (2008.), 489-516.
- 25 Sarah Kent, „State Ritual and Ritual Parody: Croatian Student Protest and the Limits of Loyalty at the End of the Nineteenth Century“, u: *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*, ur. Laurence Cole i Daniel L. Unowsky (New York-Oxford: Berghahn Books, 2007.), 163.
- 26 *Agramer Zeitung*, 10. X. i 14. X. 1895.
- 27 HR-HDA-78 Predsjedništvo zemaljske vlade, opći spisi, kutija 415.
- 28 *Agramer Zeitung*, 14. X. 1895.
- 29 *Agramer Zeitung*, 5. X. 1895.
- 30 Materijal iz osobnog fonda. Također valja usporediti s suvenir-čašom od modrog stakla izloženu u Muzeju grada Zagreba izloženu u stalnom postavu (MGZ 4665).
- 31 Asa Briggs, *Victorian Things* (London: Batsford, 1988.), passim (vidi 327-368).
- 32 *Obzor*, passim (IX. i X. mjesec).

- 33 Šimetin, *Patriotizam i bunt*, 45-46.
- 34 *Agramer Zeitung*, 7. X. 1895., 8.
- 35 *Narodne Novine*, passim (X. mjesec).
- 36 Vidi: Ljiljana Fabricius-Ivšić, „Bukovčeva studija za portret cara Franje Josipa“, *Iz muzejske teorije i prakse* 1/2 (2000.), 94-96.
- 37 AT-OeStA/HHStA SB NI Kerzl 1-18-9, „Erinnerungsmedaille an den Besuch von Kaiser Franz Joseph in Zagreb“, *Agramer Zeitung*, 18. i 19. X. 1895.; Josip Purić, „Spomenica na boravak Njegova veličanstva u Zagrebu“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 1 (1895.), 188.
- 38 Iz osobnog arhiva; Josip Purić, „Spomenica na boravak Njegova veličanstva u Zagrebu“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 1 (1895.), 188.
- 39 Vidi stalni postav Muzeja grada Zagreba (MGZ 1103). Radković je inače izrađivao slične spomen-medalje, tako primjerice i 1888. godine kada su održavane velike vojne vježbe u Hrvatskoj u nazočnosti kralja ili za potrebe Jubilarne gospodarsko šumarske izložbe u Zagrebu 1891.
- 40 Iz osobnog arhiva.
- 41 *Agramer Zeitung*, 17. X. 1895.
- 42 Iso Kršnjavi, *Zapisci: iz kulisa hrvatske politike*, knj. I., prir. Ivan Krtalić (Zagreb: Mladost, 1986.), 88-89 (dalje: Kršnjavi, *Zapisci*).
- 43 *Agramer Zeitung*, 5. X. 1895.
- 44 *Agramer Zeitung*, passim (X. mjesec).
- 45 *Agramer Zeitung*, 5. X. 1895.
- 46 Šimetin, *Patriotizam i bunt*, 85-92.
- 47 Šimetin, *Patriotizam i bunt*, 48.
- 48 *Agramer Zeitung*, 2. X. 1895.
- 49 *Parižka moda*, 1. XI. 1895., 2-3.
- 50 *Parižka moda*, 1. XI. 1895., 2.
- 51 Iskra Iveljić, *Anatomija jedne velikaške porodice: Rauchovi* (Zagreb: FF Press, 2014.), 142.
- 52 *Agramer Zeitung*, 1. X. 1895., 4.
- 53 *Parižka moda*, 1. XI. 1895., 1.
- 54 Ivan Peršić, *Kroničarski spisi*, prir. Stjepan Matković (Zagreb: Državni arhivu u Zagrebu, 2002.), 79 (dalje: Peršić, *Kroničarski*).
- 55 Arhiv Sveučilišta u Zagrebu. 1895 1-566, dokument br. 110.
- 56 Arhiv Sveučilišta u Zagrebu. 1895 1-566, dokument br. 380.
- 57 Usp. Tihana Luetić, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914)* (Zagreb: Srednja Europa, 2012.), 57-59
- 58 Richard Grassby, „Material Culture and Cultural History“, *The Journal of Interdisciplinary History* 35/4 (2005.), 594.
- 59 O studentskom barjaku u njegovoj sudbini vidi: Tihana Luetić, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914)* (Zagreb: Srednja Europa, 2012.), 62-64.
- 60 Vidi o tome naročito: Ljerka Racko, „Pozadina sukoba oko isticanja srpske zastave u Hrvatskoj na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 27 (1994.), 115-126.
- 61 Usp. Peršić, *Kroničarski*, 79-81; 124-127.
- 62 Pester Lloyd, 19. X. 1895., usp. Šimetin, *Patriotizam i bunt*, 111.
- 63 Vidi: Melina Lučić, „Hrvatski nacionalni identitet: propitkivanje znaka ili pogled u historijsku semiotiku“, *Arhivski vjesnik* 43 (2000.), 213-217.
- 64 Vidi: Thomas Hylland Eriksen, „Some questions about flags“, u: *Flag, Nation and Symbolism in Europe and America*, ur. Thomas Hylland Eriksen i Richard Jenkins (Routledge, 2007), 1-13.
- 65 *Agramer Zeitung*, 23. X. 1895.
- 66 *Agramer Zeitung*, 23. X. 1895.
- 67 *Obzor*, 18. X. 1895.
- 68 O obrtnicima u Zagrebu vidi: Iveljić, *Očevi i sinovi*, naročito 133-137.
- 69 Vera Stein-Erlich, „Seljačka kultura u jugoslavenskim područjima“, *Sociologija sela* 71-72 (1981.), 84-85..
- 70 Viktor Kralj, „Moć hipnoze“, *Jugoslavenska njiva* 30 (1920.), 630-634 (dalje: Kralj, „Moć hipnoze“).
- 71 Kralj, „Moć hipnoze“, 630.
- 72 O povijesti emocija vidi temat u: *Historijski zbornik* LXVIII/2 (2015.), 367-458.
- 73 Usp. Alberto Mario Banti, cit. prema: Gabriella Romani, *Postal Culture. Writing and Reading Letters in Post-Unification Italy* (Toronto: University of Toronto Press, 2013.), 125.
- 74 Barbara H. Rosenwein, *Emotional Communities in the Early Middle Ages* (Ithaca: Cornell University Press, 2006.).
- 75 Vidi: *Hrvatski đaci pred sudom. Stenogram suđenja hrvatskim sveučilištarcima u Zagrebu 1895. godine* (Zagreb: Dom i svijet, 1995.). Zanimljivo je u kontekstu inscenacije i emocija skupine studenata razmotriti i ideju Izidora Kršnjavog (ako ne i naknadno opravdanje) da se tijekom svečanosti iz policije rasporede „redatelji“ među studentima koji bi koordinirali i motrili grupu. Kršnjavi, *Zapisci*, 89.
- 76 No listopadska proslava iz 1895. godine pokazuje da postoje i druge emocionalne zajednice, kao što su mađarski službenici u Zagrebu. Prateći budimpeštanski tisak, naročito *Pester Llyod* jasna postaje percepcija koju „mađarska strana“ posredstvom medija i vlastitih političkih stranaka stiže o hrvatskim buntovnicima.
- 77 *Agramer Zeitung*, 22. X. 1895.

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 12 2017.

12

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 12 2017.

Pro Tempore

Pro tempore
Časopis studenata povijesti
godina XII, broj 12, 2017.

Glavni i odgovorni urednik
Porin Šćukanec Rezniček

Uredništvo
Mislav Barić, Lucija Balikić, Lucija
Bakšić,
Ivan Grkeš, Ivana Nodilo, Tomislav
Kunštek

Urednici pripravnici
Tea Miroslavić, Josip Humjan

Redakcija
Mislav Barić, Lucija Balikić, Lucija
Bakšić, Ivan Grkeš, Ivana Nodilo,
Tomislav Kunštek, Tea Miroslavić, Josip
Humjan

Tajnica uredništva
Lucija Balikić

Recenzenti
dr. sc. Iskra Iveljić
dr. sc. Tomislav Galović
dr. sc. Nataša Štefanec

Lektura i korektura
Ana Peček
Ivana Klindić

Dizajn i priprema za tisak
Iva Pezić

Prijevod s engleskog jezika
Marko Lovrić
Marta Brkljačić
Porin Šćukanec Rezniček

Prijevod s češkog jezika
Maja Janković

Izdavač
Klub studenata povijesti - ISHA Zagreb

Tisak
Grafokor d.o.o.
J. Mokrovića 6
10090 Zagreb
tel: +385 1 379 44 22
fax: +385 1 379 44 66
www.grafokor.hr

Naklada
Tiskano u 50 primjeraka

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim
radovima izražavaju isključivo stavove
autora i ne predstavljaju nužno stavove
i mišljenja uredništva i izdavača.
Izdanje časopisa ostvareno je uz
novčanu potporu Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu.

Časopis je besplatan.
Dostupno na <http://hrcak.srce.hr/>

Adresa uredništva:
Klub studenata povijesti - ISHA
Zagreb (za: Redakcija „Pro tempore“),
Filozofski fakultet Sveučilišta u
Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

E-mail:
pt.redakcija@gmail.com
psreznic@gmail.com